

УДК 94(477.87) «1938/1939»: 329.78-057.87

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДКАРПАТСЬКИХ СТУДЕНТІВ-РУСОФІЛІВ У ПЕРІОД КРИЗИ ДЕРЖАВНОСТІ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В 1938-1939 рр.

Куцов К. О. (Ужгород)

У пропонованій статті на основі архівних та опублікованих джерел, праць українських та зарубіжних істориків висвітлено та підсумовано політичну діяльність підкарпатських студентів русофільської орієнтації у період державної кризи в Чехословацькій республіці 1938-1939 рр. Автором проаналізовано усі політичні тенденції, які в цей період були помітні у середовищі студентів-русофілів, їхні позиції в питанні територіальної належності рідного краю, ставлення до політики центральної чехословацької влади та автономних урядів Підкарпатської Русі, наслідки організованих студентами політичних акцій, а також розкрито ряд нових і маловідомих фактів політичної історії Закарпаття (Підкарпатської Русі) зазначеного періоду.

Ключові слова: політична діяльність, студенти, русофіли, Підкарпатська Русь.

Впродовж останніх десятиліть українськими та зарубіжними істориками опубліковано чималу кількість досліджень з політичної історії Закарпаття (Підкарпатської Русі) періоду 1938-1939 рр. Попри це ряд суттєвих моментів даної теми й досі залишаються не до кінця з'ясованими. Поверхнево, а певною мірою й однобічно висвітлена, зокрема, діяльність русофільського табору, що був у той час за чисельністю помітно більшим за інші культурно-політичні спільноти місцевого українського насе-

лення (українофільську, русинофільську). У більшості досліджень увесь спектр русофільських політичних організацій і груп, які в той період існували на теренах Підкарпатської Русі та за її межами, ототожнюється із про-угорською «п'ятою колоною». Такий підхід, безумовно, має наукове обґрунтування, але в цілому далекий від об'єктивності.

Одним із прикладів, який не зовсім вписується в дану історіографічну традицію, вважаємо

політичну діяльність студентів-русофілів (як наймолодшої складової русофільського культурно-політичного табору), що в указаний період була досить активною. Станом на тепер (у контексті значно ширших тем) це питання фрагментарно висвітлено у працях: І. Ваната [8, с. 30, 49, 62], П.-Р. Магочія [36, с. 448], О. Довганича [16, с. 34], О. Барана [7, с. 143-144], П. Шворца [39, с. 357, 361] та А. Пушкаша [27, с. 224, 254].

У пропонованому дослідженні ми маємо на меті узагальнити існуючий науковий багаж із даної тематики та, доповнивши його новими фактами, проаналізувати і об'єктивно оцінити усі політичні тенденції, які в період кризи чехословацької державності (кінець 1938 - початок 1939 рр.) були помітними у середовищі підкарпатських студентів-русофілів.

Станом на осінь 1938 р. русофільські студентські товариства у Празі, Братиславі та Брні, загальна чисельність яких становила близько 400 осіб, вже тривалий час перебували в полі зору загальнодержавних та локальних політичних партій, зацікавлених у залученні до своїх лав перспективної молоді. Через це партійна строкагість у середовищі студентів-русофілів була більш ніж відчутною. Актив наймасовішого товариства «Возрождение» (Прага) був розділений на кілька політичних груп, які нерідко конфліктували між собою. Найчисленнішу групу становили націоналісти, зорієнтовані на «Русскую Национально-Автономную партию» (далі – РНАП), очолювану депутатом чехословацького парламенту Стефаном Фенциком (1892-1946). Саме вони в цей період контролювали більшість керівних посад як у самому «Возрождении», так і в супутніх празьких організаціях (товариство православних студентів «Пролом», «Карпаторусское студенческое общежитие»). Трохи меншими були групи студентів, які співпрацювали із крайовими філіями Аграрної та Народно-соціалістичної партій. За твердженням безпосередніх учасників подій, не мали «возрожденци» й одностайної позиції щодо територіальної належності рідного краю. Так, Павло Цібере (1910-1979), який у 1930-х рр. був активістом «Возрождения», пізніше згадував, що того часу в товаристві викристалізувалися дві конкуруючі групи: угрофільська та лояльна до ЧСР – демократична. Лідерами першої він називав Івана Ковача (1912-2002) та Степана Анталовського (1907-1992), другої – Василя Анталовського (1908-1996) та власне себе [2, арк. 34-35].

Надмірно заполітизованими були й організації підкарпатських студентів-русофілів в інших університетських центрах ЧСР. Так, братиславське товариство «Добрянский», засноване 1932 р., практично від моменту створення перебувало під впливом партії «Автономный Земледельский Союз» (далі – АЗС) [3, арк. 33-35], а невелике число членів створеного 1936 р. товариства «Верховина» (Брно)

поділялися на майже рівні групи націоналістів та народних соціалістів. Така роздрібненість суттєво позначалася на діяльності «Центрального Союза Подкарпаторусских Студентов» (верховного представницького органу підкарпатського русофільського студентства у ЧСР), провокуючи всередині структури регулярні міжпартійні конфлікти. Спробу знайти компроміс було зроблено 5 березня 1938 р. на Х-х зборах ЦСПС. Одним із критеріїв обрання керівних органів структури тоді була партійна належність кандидатів. За результатами голосування до керівництва увійшли: 4 аграрники, 3 члени РНАП, 3 народні соціалісти, 2 члени АЗС та 7 позапартійних [18].

Однак проблеми це так і не вирішило, що стало очевидним уже під час роботи IV-го з'їзду «карпаторусского студенчества». Захід відбувся 10 та 11 вересня 1938 р. в Мукачеві та став своєрідним віддзеркаленням політичної ситуації, що на той час склалася в русофільському таборі Підкарпатської Русі. Справа у тім, що навесні 1938 р. до ЧСР прибула делегація «Карпаторусского Американского Союза» на чолі з Олексієм Геровським (1883-1972). Невдовзі за його ініціативи було створено «автономний блок». З русофілів до нього ввійшли парламентські представники Підкарпатської Русі і Пряшівщини від АЗС та Аграрної партії. Водночас лідер РНАП С. Фенцик, заграючи із Земським урядом Підкарпатської Русі, створення блоку на той час не підтримував і навіть засуджував [36, с. 445]. Його прихильники з числа студентів також не лишилися осторонь, що й проявилось в ході з'їзду.

З'їзд розпочав роботу 10 вересня під керівництвом голови ЦСПС Василя Дубая (1916-1978). Участь в його роботі взяли понад 500 осіб, з яких переважну більшість становили прихильники РНАП, саме вони й задавали тон заходу. Так, у перший день роботи з'їзду вони без особливого ентузіазму вислухали промови губернатора Костянтина Грабаря (1877-1938) та сенатора Едмунда Бачинського (1880-1945). Водночас вони бурхливими оплесками зустріли виступи ораторів, які критикували ідею «автономного блоку», – С. Фенцика та віце-губернатора Ярослава Мезника (1884-1941). Між учасниками також було розповсюджено одноднівку «Студенты – наш авангард», видану «фенциківцями» спеціально до цієї події. Вона рясніла матеріалами на підтримку РНАП та критикою партій «автономного блоку». Наступного дня протистояння лише загострилося. Під час виступу лідера АЗС Андрія Бродія (1895-1946) «фенциківець» Юлій Попович (1912-?), який перейняв функції головуючого, кілька разів намагався його обірвати. А спробу виступу О. Геровського взагалі було зірвано свистом та образливими вигуками прихильників РНАП, після чого той спішно залишив залу. Домінування на з'їзді студентів-націоналістів виявилось й у тому, що всі

4 програмні доповіді виголосили саме представники цієї групи: Іван-Георгій Керча (1914-1951), Ілля Волошук (1914-1997), Василь Чепинець (1912-?) та Іван Ковач. Останній, говорячи про проблему автономії, також різко розкритикував «автономний блок» та зухвало висловився про партії, які його утворили. У стилі «передчуття автономії» було складено й політико-правову резолюцію з'їзду, ухвалену того ж дня. У ній молоді русофіли подали власне бачення процесу автономізації краю: а) встановлення етнографічних кордонів зі Словаччиною (приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі); б) обрання автономного Сейму; в) повна передача виконавчої влади у краї представникам місцевого населення [12, арк. 49-53].

Тим часом внутрішньополітична ситуація в країні дедалі загострювалася. Слідом за Судетською областю, відокремлення якої вимагала гітлерівська Німеччина, проблемним регіоном ЧСР стала й Підкарпатська Русь, де активно розгорнулася античехословацька пропаганда, стимульована керівництвом сусідньої Угорщини. У другій половині вересня під головуванням Я. Мезника у Земському уряді Підкарпатської Русі відбулася нарада щодо внутрішньополітичної ситуації в ЧСР, на яку запросили близько 90 представників активної громадськості. Русофільське студентство там представляв Юлій Попович. За словами останнього, в ході наради віце-губернатор та інші чиновники Земського уряду наголошували на необхідності проведення серед населення краю агітації за «єдність республіки» з метою мінімізації впливу угорської пропаганди. Для здійснення цього пропонувалося утворити спеціальну організацію [1, арк. 52-53]. Невдовзі реалізувати дану ініціативу, певно за попередньою домовленістю з Я. Мезником, зголосився С. Фенцик. Вже за кілька днів по тому за його прямою вказівкою Іван Ковач утворив та зареєстрував в Ужгороді «Национальный Совет Русской Молодежи» (далі НСРМ). Крім самого І. Ковача, до керівництва цього утворення увійшли С. Анталовський, В. Чепинець та Ю. Попович [4, арк. 259; 5, арк. 12]. За свідченням безпосередніх учасників подій, на початку існування організація дійсно розгорнула помітну роз'яснювальну роботу на користь збереження Підкарпатської Русі у складі ЧСР. За цією темою, зокрема, організовувалися виступи по радіо, випускалися агітаційні листівки та відозви [1, арк. 49].

Паралельно в цей час тривали перемовини представників місцевого політикуму з офіційною Прагою стосовно надання Підкарпатській Русі статусу автономії. Внаслідок них 11 жовтня було сформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі. Від русофілів до нього увійшли Андрій Бродій, який обійняв посаду прем'єр-міністра, Едмунд Бачинський, Стефан Фенцик та Іван П'єшак (1904-1972), від українофілів – Юліан Ревай (1899-

1979) та о. Августин Волошин (1874-1945). Наступними днями до роботи в уряді були залучені представники молодшої інтелігенції, серед яких були й колишні та діючі члени русофільських студентських товариств. Так, Степан Борецький (1912-1996) став секретарем Е. Бачинського, а Іван Ковач та Антоній Іванчов (1910-?) обійняли аналогічні посади у відомствах С. Фенцика та І. П'єшака відповідно. Інший вихованець «Возрождения» Микола Данкулинець (1909-?) зайнявся організацією офіційного представництва автономного уряду у Празі [22; 34, с. 153]. Найбільш помітною була діяльність студентів по лінії відомства, очолюваного С. Фенциком. Молоді партійці стали активними помічниками свого «вождя» в агітаційних акціях, спрямованих на приєднання Пряшівщини до Підкарпатської Русі. Зокрема, Олексій Фаринич увійшов до словацько-підкарпатської комісії з питань врегулювання кордону, створеної за ініціативи С. Фенцика 12 жовтня у Пряшеві, а Павло Дубай (1913-?) був обраний генеральним секретарем місцевого «Русского Народного Совета», скликаного наступного дня [8, с. 30, 49]. Паралельно серед населення регіону розповсюджувалися листівки із пропагандою ідеї нової Підкарпатської Русі «от Попрада по Тису», які від імені НСРМ випустив І. Ковач [40, с. 361].

У цей час, відчуваючи потенційну загрозу зовнішньої агресії, чехословацька влада сприяла утворенню у проблемних регіонах мілітаризованих громадських формувань, які в разі необхідності повинні були допомагати регулярним військам у захисті території. Певно, інструкції з цього приводу отримав і НСРМ, який 20 жовтня оприлюднив регламент «Русской Национальной Гвардии». Її метою, серед іншого, було задекларовано «оказание помощи армии в случае грозящей краю опасности». Керівництво організацією здійснював головний штаб, що складався з президії та відділів формування, постачання і санітарної допомоги. На місцях передбачалося створення окружних та районних штабів. Регламентом було затверджено уніформу членів «гвардії»: «черная рубашка с ремнем вокруг пояса и через плечо, черные штаны и черная русская фуражка с трехцветной ленточкой (російський «триколон» – К. К.) под козырьком» [23]. Завдяки цьому факту в історіографію дане формування ввійшло під назвою «Гвардия Чернорубашечников» (публічно керівники «гвардії» почали вживати її лише від листопада 1938 р.). На момент створення до головного штабу «гвардії» серед інших увійшли наближені до С. Фенцика студенти: Іван Ковач, Олексій Фаринич (1911-1991) та Василь Чепинець. До листопада 1938 р. її загони були сформовані в Ужгороді, Мукачеві та Радванці [4, арк. 198-199]. Таким чином, на початку свого існування «гвардія» не позиціонувалася як античехословацька організація, а її дії навіть узгоджувалися з командуванням

чехословацького військового гарнізону, дислокованого в Ужгороді [5, арк. 64]. Проте, як це виявилось з часом, справжньою метою формування було розбалансування й без того напруженої політичної ситуації в краї. До речі, подібна робота в цей час проводилася й по лінії АЗС, під патронатом якого почала діяти «Национальная гвардия им. Ивана Куртяка». Одним з її керівників став багаторічний лідер братиславських студентів-русофілів Фома Чекан (1912-1983). Він же в жовтні 1938 р. кілька тижнів очолював центральний секретаріат АЗС та редакцію газети «Русская Правда», створеної на випадок заборони партійного «Русского Вѣстника» [40, с. 357; 3, арк. 42-43].

Вже незабаром очевидною стала справжня мета, якої прагнули досягти лідери АЗС і РНАП, фінансово стимульовані урядами Угорщини та Польщі. В містах і селах краю проводилися мітинги та збори, де популяризувалася ідея плебісциту щодо територіальної належності Підкарпатської Русі (її приєднання до Угорщини). З подачі А. Бродія та С. Фенцика, їх здебільшого організували представники «Гвардії Куртяка» та «чорнорубашечники». Таким чином, діяльність структур, створених під егідою чехословацької влади, обернулася проти неї самої. З огляду на це 26 жовтня А. Бродія за звинуваченням у про-угорській діяльності було заарештовано. Арешт загрожував і С. Фенцику, але він знайшов притулок у польській амбасаді. Новим прем'єр-міністром став багаторічний лідер народовецького табору о. А. Волошин, міністрами залишилися Ю. Ревай та Е. Бачинський. Проте вже 2 листопада рішенням Віденського арбітражу частину Підкарпатської Русі (включаючи Ужгород, Мукачево та Берегово) було включено до Угорщини, а автономний уряд змушений був невдовзі евакуюватися до Хуста [36, с. 238-239].

Вказані події спровокували відчутну деморалізацію серед студентів-русофілів та зумовили дисонанс у діях їхніх офіційних структур. Так, ще наприкінці жовтня празькі студентські об'єднання підготували звернення, де висловилися категорично проти «територіального» плебісциту. За даними газети «Narodní Listy», підписи під ним поставили представники «Возрождения», ЦСПС, товариства «Пролом», «Общества греко-католических студентов», «Карпаторусского студенческого общежития» та празької філії НСРМ [37].

Проте невдовзі заяви протилежного змісту від імені тих самих структур почали робити підкарпатські студенти, які після Віденського арбітражу залишилися на території, підконтрольній Угорщині. 3 листопада в Ужгороді було утворено «Русский Национальный Совет», до якого ввійшли місцеві про-угорські русофіли. Серед них були чинний на той час голова «Возрождения» Емеріх Шандор (1913-1939) та Василь Чепинець, як самопроголошений репрезентант ЦСПС [23]. 7 листопада в ужго-

родській пресі було опубліковане колективне звернення громадськості до урядів європейських держав із проханням сприяти проведенню плебісциту про територіальне самовизначення на тих територіях Підкарпатської Русі, які після Віденського арбітражу залишилися у складі ЧСР [8]. У списку 13 структур, які його підтримали, значилися ЦСПС і товариство «Пролом», щоправда, імена безпосередніх підписантів не вказувалися.

Найактивніше проявляв себе В. Чепинець, який у той час став редактором відновленої газети «Карпаторускій Голосъ», а після призначення С. Фенцика депутатом угорського парламенту – його особистим секретарем. Факти його персональної причетності до терористичних дій «Гвардії Чорнорубашечников» наразі невідомі, проте, як здібний публіцист та оратор, він прийняв на себе роль головного речника цієї організації, від її імені регулярно виступав на різних масових заходах, спілкувався з пресою, прямо називаючи себе фашистом і наголошуючи на неодмінному швидкому приєднанні решти краю до Угорщини [4, арк. 3-9]. Принагідно зауважимо, що надмірна активність, виявлена В. Чепинцем у цей період, згодом виявилася для нього фатальною – 1946 р. разом із іншими «фенциківцями» він постав перед судом і був засуджений до 10 років ув'язнення [5, арк. 189].

Цікаво, що інший представник студентства в ужгородському «Русском Национальном Совете» Е. Шандор менш ніж за рік по тому відчув хибність власних дій і проявив себе вже як відвертий противник Угорщини та радянофіл. На початку осені 1939 р. він разом із колишнім секретарем «Возрождения» Михайлом Фегером (1916-1945) утворив у краї підпільну «Коммунистическую Организацию Молодежи», куди залучили кількох гімназистів із Ужгорода й Мукачева. 11 жовтня 1939 р. група розповсюдила по селах краю листівки із закликом до збройної боротьби проти Угорщини, а 12 жовтня обидва її керівники нелегально втекли до СРСР. До рідного Закарпаття вони вже не повернулися. Е. Шандор невдовзі помер у в'язниці НКВС, а М. Фегер, як офіцер Чехословацького армійського корпусу, загинув навесні 1945 р. в боях за Дуклю [16, с. 68-69].

Загалом публічні прояви лояльного ставлення молодих русофілів до Угорщини в листопаді 1938 р. були радше винятком, позаяк переважна більшість із них після Віденського арбітражу залишилися на території чехословацької юрисдикції. Примітно, що серед них були не лише прихильники централістських партій, але й деякі недавні соратники С. Фенцика та А. Бродія. Так, І. Ковач у листопаді 1938 р. переїхав до Севлюша (Виноградова), де став редактором русофільської газети «Тиса». Газета різко критикувала діяльність автономного уряду, відтак невдовзі її видання було заборонено, а сам

редактор висланий за межі краю. За даними історика А. Пушкаша, І. Ковач, перебуваючи в Севлюші, отримували письмові доручення від С. Фенцика щодо своєї діяльності [26, с. 68-69]. Однак чи був їхній зв'язок зворотним, наразі невідомо. 14 листопада під нагляд поліції потрапив також О. Фаринич, який, направляючись на роботу до Хустської гімназії, зробив кілька зупинок на Ужгородщині та Свалявщині, де взяв участь у зібраннях місцевих русофілів. 15 листопада він прибув до Хуста, однак був заарештований і наступного дня висланий за межі краю, давши письмову обіцянку більше туди не повертатися [10, с. 64]. За деякими даними, на початку листопада протягом певного часу на території чехословацької юрисдикції перебував і В. Чепинець, який мав намір залишитися на постійне проживання в рідному селі Голубиному на Свалявщині (на цей факт указано в касаційній скаргі, поданій 1946 р. його адвокатом). Однак, відчувачи потенційну загрозу арешту, за кілька днів по тому В. Чепинець повернувся до Ужгорода [5, арк. 190], де, як вже відзначалося, розгорнув активну про-угорську діяльність. Ще один недавній «фенциківець» Ю. Попович після Віденського арбітражу безперервно перебував у Сваляві, проте політичної активності не проявляв [1, арк. 29]. Торкаючись теми перебування соратників С. Фенцика у чехословацькій частині краю, співробітник прес-служби автономного уряду Василь Гренджа-Донський (1897-1974) категорично заявляв, що вони виконували шпигунські доручення свого вождя [10, с. 62]. Опосередковано ця теза підтверджується тим, що депортацію І. Ковача та О. Фаринича з Підкарпатської Русі на Пряшівщину фенциківський «Карпаторусській Голось» трактував як «дикое преследование всего русского» [27]. Прямими ж доказами, аби підтвердити дане припущення, на даний час не володіємо.

У грудні 1938 р. до Хуста прибув також згадуваний вище «бродівець» Фома Чекан, але того ж дня його було затримано членами «Карпатської Січі» та за тиждень відправлено до ізоляційного табору на горі Думен біля Рахова. Пізніше, відповідаючи на питання радянських слідчих органів держбезпеки щодо даного епізоду своєї біографії, він розповідав: «Во время моего ареста меня не допрашивали и о причинах ареста мне ничего не говорили, но я лично полагаю, что арестовывали меня потому, что я был русского направления» [2, арк. 27]. При цьому мети свого приїзду до автономії він не пояснював.

Підозріле ставлення та опір з боку автономної влади у цей час відчували й русофіли, які не були помічені у зв'язках із С. Фенциком та А. Бродієм. Так, 14 листопада 25 діячів русофільського табору, переважно активістів аграрної та народно-соціалістичної партій, утворили в Хусті «Русский Национальный Совет Подкарпатской Руси», навко-

ло якого мали намір згуртувати усі місцеві русофільські сили, лояльні до ЧСР. Від імені студентства до президії цієї структури увійшов аграрник Павло Цібере. Проте вже наступного дня о. А. Волошин своїм розпорядженням № 691 заборонив діяльність цього об'єднання [5, арк. 1]. Як згадував пізніше П. Цібере, делегація хустського РНС (крім самого П. Цібере до неї входили: Едмунд Бачинський, який вже склав повноваження члена автономного уряду, парламентарі-аграрники Петро Жидовський (1890-1947) та Павло Коссей (1896-?), православний архимандрит Олексій Кабалюк (1877-1947) та інші), не маючи можливості діяти безпосередньо на території Підкарпатської Русі, вирушила до Праги. Там представники хустського РНС виступали проти «перейменування» Підкарпатської Русі на Карпатську Україну, вимагали від уряду ЧСР розпустити кабінет о. А. Волошина і призначити новий – із пропорційним представництвом русофілів та українофілів, а також відвідували дипломатичні представництва різних держав із проханням сприяти вирішенню цього питання [1, арк. 37-38].

Підтримували їх у цьому й празькі товариства студентів-русофілів, які за нових умов стали фактично єдиними легальними репрезентантами русофільської опозиції. 20 листопада 1938 р. до уряду ЧСР було подано меморандум, в якому засуджувалися дії керівників чинного автономного уряду і ставилася вимога призначити новий – на чолі з Е. Бачинським. Разом із представниками хустського РНС та «Русского православного совета» документ підписали народний соціаліст Олександр Ерфан (1914-1993) від імені ЦСПС та аграрник Петро Кухта (1913-?) від імені «Возрождения» [6, с. 143-144]. Незабаром у пресі було опубліковано протест проти «українізації» Підкарпатської Русі, підписаний чинними керівниками ЦСПС [25]. Небачену до того часу солідарність із недавніми опонентами проявляла й частина вчорашніх «фенциківців», розчарована у діях свого «вождя». 30 листопада лідер цієї групи С. Анталовський разом із П. Цібере взяв участь у зборах «Возрождения», де, поінформувавши молодших колег про утиски й репресії щодо русофілів у Підкарпатській Русі, вони обидва закликали їх не припиняти діяльності навіть у цих складних умовах [19].

Підтримувані деякими парламентарями-чехами та декларуючи лояльність Другій ЧСР, молоді русофіли в цей же час розгорнули активну діяльність із дискредитації автономного уряду Підкарпатської Русі в очах політичних кіл республіки. 30 листопада у Празі після понад річної перерви вийшов черговий номер газети «Дневник». Відзначимо, що дане видання виходило ще від 1931 р. як орган місцевої російської діаспори під редакцією білоемігранта Володимира Колесникова (1876-?). Напередодні парламентських виборів 1935 р. редакцію часопису перебрав С. Анталов-

ський, перетворивши його у фактичний орган РНАП. Однак вже восени того ж року із завершенням виборчих кампаній її регулярний випуск припинився (1936 р. не вийшло жодного числа, 1937 р. – лише одне). За нових умов С. Анталовський і надалі залишався власником і видавцем газети, залучивши до редакції найактивніших представників русофільського студентства. Відповідальним редактором став керівник самоврядування «Карпаторусского студенческого общежития» Іван Гебей (1913-?), редакторами – новообраний голова «Возрождения» Петро Бунганич (1918-1996) та його перший заступник Еміліян Балецький (1919-1981) [13, арк. 12-13].

В якості програмної передовиці першого номеру відновленого видання було подано статтю вчорашнього «фенциківця» Івана Шлепещького (1907-1976). Той засудив зрадницьку позицію свого колишнього вождя та інших про-угорських русофілів і закликав представників «молодой генерации карпаторусского народа», незаплямованих співпрацею із «соціал-марксистским режимом» Першої ЧСР, об'єднатися в єдиній «Русской Всенародной (национальной) партии». За задумом автора, вона повинна була стати опозиційною до уряду А. Волошина та об'єднати колишніх аграрників і народних соціалістів, а також членів РНАП і АЗС, які зберегли лояльність Чехословаччині [34]. Ідея створення єдиної русофільської партії популяризувалася й у наступних числах «Дневника». До слова, серйозно її сприймала й чехословацька проурядова преса. Так, видання «Národní Politika» припускало, що незабаром у Підкарпатській Русі діятимуть дві потужні політичні сили: провладна українофільська, утворена на основі Першої Української Центральної Народної Ради, та опозиційна русофільська, яка об'єднає й колишніх членів АЗС та РНАП [36]. Цей варіант видавався логічним, але за тогочасних внутрішньополітичних реалій Підкарпатської Русі бути реалізованим просто не міг.

Проте, існуючи *de facto*, політична група, згуртована навколо «Дневника», відверто дошкуляла автономному уряду Підкарпатської Русі. Нерідко гіперболізуючи факти та згущаючи фарби, газета інформувала празьку громадськість про різноманітні порушення прав русофільської опозиції у Підкарпатській Русі: зокрема, заборону діяльності русофільських організацій, ув'язнення русофілів в ізоляційних таборах (таких, за версією видання, було три), «терор» щодо них з боку членів «Карпатської Січі». Кілька разів у різному контексті було повідомлено про побиття січовиками викладача Хустської гімназії, «возрожденца» Івана Оласа (1913-?) [20, с. 3, 5]. Прагнучи донесення своєї позиції до ширшого кола читачів, матеріали номеру за 22 грудня редакція подала виключно чеською мовою. Вікентій Шандор (1907-2003), який у ті часи виконував функції представника автономного уряду

Підкарпатської Русі у Празі, пізніше пригадував: «У «Дневнику» били нас з усіх боків <...>. Недоброзичливі чехи в урядах часом і питали мене, чи читав я «Дневник», чи знаю, що той пише про наш уряд» [33, с. 170].

Розповсюджувалася газета також і в деяких населених пунктах Підкарпатської Русі, що також не могло не викликати адекватної реакції. Вже 17 грудня о. А. Волошин видав доручення поштовою ресорту міністерства комунікацій свого уряду, в якому серед іншого було зазначено: «В Празі виходить тижневик «Дневник» <...>. Часопис той систематично містить зневажливі статі проти влади Підкарпатської Русі та проти українського народу. З огляду на те вважаю конечним, щоби був виданий наказ (заборона. – К. К.) переправи того часопису по пошті. Взиваю тому, щоби відповідне заряджия було негайно видане». Того ж дня скаргу на зміст часопису за підписом А. Волошина було подано до комісії з питань цензури при МВС ЧСР, а 28 грудня – до празької поліцейської дирекції [13, арк. 1-5]. Трохи згодом в одному з інтерв'ю очільник автономного уряду емоційно назвав видавців газети «недобитками фенциківських та бродіївських мадярончуків» [24]. Паралельно активну роботу з дискредитації «Дневника» та її видавців серед чехословацьких урядовців за власною ініціативою проводив В. Шандор, який згадував: «Редакція газети зробила тактичну помилку, декларуючи політику Бенеша (Едвард Бенеш (1884-1948) – президент Першої ЧСР у 1935-1938 рр. – К. К.) за корисну для українців. Це я належно використав. Бенеш в уряді мав чимало прихильників, хоч його вже не було в державі» [33, с. 183-184]. Ще більш радикально діяли у даному питанні активісти Союзу Карпато-Українських Студентів (далі СКУС), які через причетність лідерів русофільського студентства до випуску «Дневника» домагалися заборони діяльності «Возрождения» та ЦСПС і конфіскації їхнього майна. Така риторика, зокрема, лунала в кількох зверненнях, поданих на адресу центрального та автономного урядів празькою філією Першої Української Центральної Народної Ради, очолюваної активістом СКУС Дмитром Криваничем (1916-?) [30, арк. 5, 30].

29 грудня видання «Дневника» було заборонено, про що чехословацька комісія з питань цензури того ж дня поінформувала автономний уряд Підкарпатської Русі [13, арк. 9]. Видавці часопису ще певний час намагалися вирішити справу на свою користь посередництвом європейських дипломатів, але безрезультатно. На початку січня вони видали двосторонню листівку газетного формату, в якій повідомили читачів про вимушене припинення випуску «Дневника». За твердженням В. Шандора, невдовзі молоді русофіли утворили в Празі «Комітет поборювання уряду Карпатської України», від імені якого випустили листівки та плакати із закликом до

громадян Підкарпатської Русі бойкотувати вибори до автономного Союму. Ці матеріали двоє членів комітету намагалися доправити до Хуста. Дізнавшись через свого інформатора про цей намір, В. Шандор повідомив чехословацьку поліцію. Як наслідок, обох русофільських представників було заарештовано у Пряшеві, а їхню продукцію – конфісковано. Після цього активної діяльності празькі русофіли вже не проводили [33, с.185-186]. Існують також відомості, згідно з якими 28 січня 1939 р. С. Анталовський відвідав радника канцелярії президента ЧСР Івана Парканія (1896-1997) та повідомив про намір разом із П. Цібере їхати до Берліна, аби поінформувати німецькі урядові кола про політичну ситуацію в Підкарпатській Русі та домогатися впливу на о. А. Волошина, щоб той рахувався із претензіями русофільського табору [7, с. 62]. Однак чи були ці плани реалізовані, наразі невідомо.

Як уже відзначалося, тогочасну діяльність молодих празьких русофілів офіційний Хуст трактував виключно як проугорську. Достеменними даними, аби підтвердити чи спростувати дану тезу, поки що не володіємо. Водночас подальша діяльність лідерів празької русофільської групи свідчить про те, що жоден із них у майбутньому не проявив себе прихильником Угорщини. Так, І. Шлепещкий та С. Анталовський до кінця своїх днів жили у Празі й під час Другої світової війни демонстрували відверті радянофільські симпатії (4 листопада 1940 р. від імені празького відділення «Русского Народного Совета» вони подали до радянського генконсульства у Празі Маніфест про приєднання Карпатської Русі до СРСР); П. Цібере у 1940-1944 рр. жив у Лондоні, де як член Чехословацької Державної Ради (в екзилі) відстоював ідею автономії Підкарпатської Русі у складі майбутньої ЧСР [19, с. 22, 18].

Відзначимо, що в названій період мали місце й поодинокі випадки, коли активна русофільська молодь, розчарована діями старших соратників на кшталт С. Фенцика та А. Бродія, зрікалася попередніх поглядів і публічно заявляла про підтримку українського напрямку та уряду о. А. Волошина. Серед них чи не найбільший резонанс мав відхід від русофільства студента Павла Теняка (1915-?), який до недавнього часу входив до найближчого оточення С. Фенцика. Навчаючись у Празі, П. Теняк відіграв помітну роль у діяльності більшості русофільських студентських об'єднань («Возрождение», ЦСПС, «Общество греко-католических студентов» та інших) і, як багато його ровесників, демонстрував симпатії до РНАП. У 1935-1938 рр. він був одним із редакторів партійного органу «Нашь Путь» та виконував функції парламентського референта С. Фенцика, а 1936 р. за сприяння останнього пройшов семестровий курс стажування у Познанському університеті (Польща) [10, арк. 32-

33]. Але обставини, які стали очевидними наприкінці жовтня 1938 р., змусили його переглянути власну позицію.

29 жовтня того року, напередодні Віденського арбітражу, П. Теняк разом із лідером підкарпатських студентів-українофілів Юрієм Кене (1916-?) підготував меморандум до італійського уряду, в якому, зокрема, було зазначено: «Протестуємо проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини, тому що це противиться волі нашого підкарпатського українського і цілого українського народу, який хоче жити самостійно» [31, арк. 2]. 16 листопада П. Теняк подав заяву про вступ до СКУС, чим остаточно порвав із русофільством [32, арк. 22]. Ці дії колишніми одностайними були сприйняті як зрада, і 30 листопада його було виключено з лав «Возрождения» [18].

Зміни у власних поглядах студент невдовзі пояснив у пресі. Він, зокрема, відкидав напади недоброзичливців про переорієнтування з кон'юнктурних міркувань, натомість сенсаційно заявив, що вже два останні роки таємно належав до українофільського табору (свідками правдивості своїх слів він називав Степана Росоху (1908-1986), Юрія Кене та інших діячів СКУС). За словами студента, до цього він дійшов, зрозумівши відірваність русофільства від простого народу: «По скінченні гімназії я працював у багатьох студентських організаціях <...>. Гасла: «єдинство руського 180 мільйонного народу від Попрада до Камчатки» <...> і т. д. мені імпонували, як і багатьом молодим підкарпатським ідейним людям. Але це все було в теорії. Коли пізніше я пішов між народ, <...> то я гірко розчарувався в своїх поглядах. Не раз і не двічі мені люди на селах скаржилися, що вони не розуміють тої мови, якою писаний був «Наш Путь» і інші російські газети. Тому, що я звичайно на «собраніях» говорив нашою рідною мовою, то вони мене просили, щоб я й писав так, як з ними говорив. Боліла в мене душа, коли я бачив, що тієї мови, за яку я розпинаюся, мої власні батьки та мій власний народ не розуміють. Заздрив я всім з українського табору, які однаково як говорили, так і писали. Ще більше їм заздрив у тім, що народ їх розумів. Комічно й трагічно виглядало те, що ми (т. є. «русская інтелігенція») самі, які ширили «русскую» культуру, не вмели правильно говорити по руски» [28]. Відзначимо, що позиція П. Теняка мала певний відголосок безпосередньо в Підкарпатській Русі. Зокрема, під його особистим впливом 11 січня 1939 р. оголосило про саморозпуск хустське товариство студентів-русофілів «Восход», а його колишні члени заявили підтримку автономному уряду [14, арк. 1-2]. Однак масового переходу студентів до українського табору це аж ніяк не спровокувало. Так, станом на 22 січня 1939 р. бажання порвати з русофільським минулим та вступити до СКУС (крім самого П. Теняка)

виявили лише один колишній «возрожденец» та один колишній член товариства «Добрянский» [29, арк. 93].

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що підкарпатські студенти-русофіли були активними учасниками політичних процесів, які розпочалися у Чехословаччині та безпосередньо Підкарпатській Русі восени 1938 р. Зокрема, в міру можливостей вони брали участь в автономістському русі та співпрацювали із Земським та першим автономним урядами Підкарпатської Русі. Після Віденського арбітражу ця частина підкарпатського студентства розділилася на кілька груп, які публічно висловлювали альтернативні точки зору на

політичне майбутнє рідного краю. Найбільшу групу становили студенти, які зберегли лояльність ЧСР, але опозиційно ставилися до автономного уряду о. А. Волошина, в якому вбачали ворога для русофільської течії. Набагато менше число становили студенти, які, продовжуючи сліпо вірити «вождям» на кшталт С. Фенцика, підтримали ідею приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини. Водночас зрадницька позиція частини старших лідерів зумовила появу серед русофільської молоді тенденції до переосмислення власних поглядів (перехід до українофільського табору), яка до того часу аналогів не мала.

1. Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області (АУСБУ). – Ф. 7: Кримінальні справи на осіб, знятих з оперативного обліку. – Спр. С-1386: По обвиненню Попович Юлія Васильевича по ст.ст. 54-4 і 54-10 ч. II УК УССР в II томах (11 августа 1949 г. - 15 декабря 1949 г.). – Т. I. – 264 арк.
2. АУСБУ. – Ф. 7. – Спр. С-1890: По обвиненню Цибере Павел Петрович в пр.пр. ст. 58-6 и 58-10 ч. I УК РСФСР в 3 томах (13 октября 1947 г. - 25 ноября 1948 г.). – Т. I. – 365 арк.
3. АУСБУ. – Ф. 7. – Спр. С-2260: По обвиненню Чекан Фомы Ивановича по ст.ст. 54-4 и 54-10 ч. I УК УССР в 4 томах (17 сентября 1951 г. - 15 марта 1952 г.). – Т. I. – 299 арк.
4. АУСБУ. – Ф. 7. – Спр. С-6014: По обвиненню Фенцик С. А., Гаджа В. Г. и другие в числе 11 человек в 8 томах (31 марта 1945 - 31 января 1946 г.). – Т. I. – 288 арк.
5. АУСБУ. – Ф. 7. – Спр. С-6014. – Т. 3. – 298 арк.
6. АУСБУ. – Ф. 7. – Спр. С-6014. – Т. 8. – 511 арк.
7. Баран О. Карпатська Україна: Шлях до державності / Олександр Баран. – Вінніпег, 2003. – 218 с.
8. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга друга (вересень 1938 - лютий 1948) / Іван Ванат. – Пряшів: СПВ-ВУЛ, 1985. – 355 с.
9. Высокимъ Правительствамъ Чехословакии, Англии, Франции, Германии, Италии, Польши, Румынии, Венгрии и Югославии // Карпаторусский Голосъ [Ужгородъ]. – 1938. – 7 ноября. – С. 2.
10. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Василь Гренджа-Донський / Упоряд. та приміт. Д. М. Федака. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 516 с.
11. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). – Ф. 2: Президія Земського Уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді, м. Ужгород. 1928-1938 рр. – Оп. 1. – Спр. 712: Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами про виїзд підкарпатських студентів на з'їзд у Варшаву і надання студентам стипендій польськими властями (11 серпня 1934 р. - 20 травня 1938 р.). – 74 арк.
12. ДАЗО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 757: Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами про організацію і діяльність спілок на Підкарпатській Русі (спілка друзів СРСР, «Солідарність», «Союз підкарпатських студентів» і інш.) (9 серпня 1937 р. - 12 вересня 1938 р.). – 71 арк.
13. ДАЗО. – Ф. 3: Президія уряду Карпатської України в Хусті. – Оп. 3. – Спр. 11: Розпорядження уряду Карпатської України про ліквідацію «Руського національного Совету», Центральної руської народної ради і Руської національно-автономної партії (17 листопада 1938 р. - 24 листопада 1938 р.). – 5 арк.
14. ДАЗО. – Ф. 3. – Оп. 3. – Спр. 75: Переписка з центральною комісією цензури при міністерстві внутрішніх справ Чехословаччини і Севлюською окружною Українською народною радою і поліційними урядами про конфіскацію газети «Дневник», яка виходила в Празі (29 грудня 1938 р. - 17 січня 1939 р.). – 13 арк.
15. ДАЗО. – Ф. 18: Міністерство внутрішніх справ Карпатської України. – Оп. 4. – Спр. 398: Повідомлення поліційної дирекції в Хусті про питання діяльності гуртка карпаторуських студентів «Восход» (1 березня 1939 р. - 10 березня 1939 р.). – 2 арк.
16. Довганич О. Відкриті судові процеси над керівниками політичних партій А. Бродієм, С. Фенциком та їх спільниками / Омелян Довганич // Карпатський край. – 1998. – № 1-2. – С. 32-35.
17. Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939-1949 рр.: Архівні документи і матеріали / Упоряд.: О. М. Корсун, О. М. Пагіря. – Ужгород: Карпати, 2011. – 768 с.
18. Заявлення / За ЦСПС: К. Яськовъ, ур. тов. предсѣд., И. Волошукъ, предс. соц. ком. ЦСПС, А. Эрфанъ, ген. секретарь, И. Ковачъ, предсѣд. отдѣла печати ЦСПС // Нашъ Путь [Ужгородъ]. – 1938. – 29 іюня. – С. 4.
19. Л. Общее годичное собрание О. К. С. «Возрождение» // Дневникъ [Прага]. – 1938. – 8 декабря. – С. 2.

20. Марына В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина (1939-1945 гг.) / Валентина Марына. – Москва: Новый хронограф, 2003. – 304 с.
21. На Подкарпатской Руси // Дневник [Прага]. – 1938. – 30 ноября. – С. 3; 15 декабря. – С. 5.
22. Назначение членов Союза Р. Ю. // Право [Ужгородь]. – 1938. – № 4. – С. 2.
23. Национальный Совет Русской Молодежи в Ужгородѣ // Нашъ Путь [Ужгородь]. – 1938. – 20 октября. – С. 3-4.
24. Организованъ Рускій Национальный Советъ // Карпаторускій Голосъ [Ужгородь]. – 1938. – 14 ноября. – С. 1.
25. Прем'єр А. Волошин про демонстрації проти іменування ген. Прхали міністром // Нова Свобода [Хуст]. – 1939. – 21 січня. – С. 1.
26. Протестъ Центрального Союза Подкарпаторусскихъ Студентовъ / Предсѣдатель – В. Дубай, Ген. секретарь – А. Эрфанъ // Дневникъ [Прага]. – 1938. – 30 ноября. – С. 2
27. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918-1945 / Андрей Пушкаш. – Москва: Европа, 2006. – 564 с.
28. Русскость переселилась в Пряшевь // Карпаторускій Голосъ [Ужгородь]. – 1938. – 29 декабря. – С. 1.
29. Теняк П. Поворот до свого народу! (Слово в особистій і громадянській справі) / Павло Теняк // Свобода-Svoboda [Джерсі Сіті]. – 1939. – 24 січня. – С. 2.
30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). – Ф. 4392: Союз підкарпатських руських студентів в Празі. – Оп. 1. – Спр. 2: Книга протоколів засідань виділу і загальних зборів Союзу (7 жовтня 1922 р. - 22 січня 1939 р.). – 94 арк.
31. ЦДАВО. – Ф. 4465: Колекція документів, матеріалів українських емігрантських організацій, установ та різних осіб (колекція). 1901-1948. – Оп. 1. – Спр. 33: Інформація про створення філії Першої української центральної народної ради в м. Празі та листування філії з Українською громадою в ЧСР, головною управою Ради в м. Хусті та іншими установами і особами з питань діяльності філії, прийому до членів філії та інше (1938 р. - 10 грудня 1938 р.). – 75 арк.
32. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф. 269: Колекція документів «Український музей в Празі». – Оп. 1: Документи і матеріали українських організацій, союзів, спілок, товариств і громад на еміграції 1905-1948 рр. – Оп. 1. – Спр. 897: Звернення Української народної ради «Український народ Підкарпаття» (1938 р.). Меморандум підкарпатських руських студентів високих шкіл в Празі з протестом проти приєднання Підкарпаття до Угорщини. Проекти статутів Товариства прихильників підкарпатських руських студентів високих шкіл, соціальної опіки над підкарпатським студентством високих шкіл в Ужгороді, регулярнін драматичного гуртка «Верховина» при СПРС. Статистичні дані про СПРС в Празі та його філії у Братиславі та Брно (1936-1938). – 11 арк.
33. ЦДАГО. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 900: Листування Союзу підкарпатських руських студентів в Празі з чеськими урядовими установами, Центральним союзом підкарпато-руських студентів в Ужгороді, з земським урядом для Підкарпаторуського краю в Ужгороді, з іншими українськими організаціями з організаційних, фінансово-господарських та інших питань діяльності. Заяви про вступ до членів Союзу (є документи чеською мовою) (28 січня 1938 р. - 24 квітня 1939 р.). – 40 арк.
34. Шандор В. Спомини. – Т. I: Карпатська Україна 1938-1939 / Вікентій Шандор. – Ужгород: Гражда, 1995. – 390 с.
35. Шлепецкій И. С. Русь не погибнетъ / И. С. Шлепецкій // Дневникъ [Прага]. – 1938. – 30 ноября. – С. 1.
36. Magocsi P. R. The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848-1948 / Magocsi Paul Robert. – Cambridge-Massachusetts-London: Harvard University Press, 1978. – 650 p.
37. Na Podkarpatské Rusi budou dvě politické strany? // Národní Politika [Praha]. – 1938. – 10 prosince. – S. 2.
38. Projev karpatoruské mládeže // Narodní Listy [Praha]. – 1938. – 2 listopadu. – S. 2.
39. Švorc P. Krajinská hranica medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou v mezivojnovom období (1919-1939) / Peter Švorc. – Prešov: Universum, 2003. – 424 s.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОДКАРПАТСКИХ СТУДЕНТОВ-РУСОФИЛОВ В ПЕРИОД КРИЗИСА ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ЧЕХОСЛОВАКИИ В 1938-1939 гг.

Куцов К. А. (Ужгород)

В предлагаемой статье на основе архивных и опубликованных источников, исследований украинских и зарубежных историков изложена и подытожена политическая деятельность подкарпатских студентов русофильской ориентации в период государственного кризиса в Чехословацкой республике 1938-1939 гг.

Автором проанализированы все политические тенденции, которые в указанный период были заметны в среде студентов-русофилов, их позиции в вопросе территориальной принадлежности родного края, отношения к политике центральной чехословацкой власти и автономных правительств Подкарпатской Руси, результаты организованных студентами политических акций, а также раскрыты ряд новых и малоизвестных фактов политической истории Закарпатья (Подкарпатской Руси) данного периода.

Ключевые слова: политическая деятельность, студенты, русофилы, Подкарпатская Русь.

SUMMARY

POLITICAL ACTIVITY OF SUBCARPATHIAN RUSSOPHILE STUDENTS DURING THE PERIOD OF STATEHOOD CRISIS IN CZECHOSLOVAKIA IN 1938-1939

K. Kutsov (Uzhhorod)

This article based on archival and published sources, works of Ukrainian and foreign historians highlights and summaries the political activity of Subcarpathian Russophile students during the period of statehood crisis in Czechoslovakia in 1938-1939. The author analyzed all political tendencies surrounding o Russophile students in that period, their position on the issue of territorial affiliation of native land, attitude to politics of Czechoslovakian central government and autonomous governments of Subcarpathian Rus, results of the students' political actions and uncovered a number of new and little known facts of political history of Transcarpathia (Subcarpathian Rus) during the specified time.

Keywords: political activity, students, Russophile, Subcarpathian Rus.

Надійшла до редколегії 11. 10. 2016 р.